

Мовчун Л. В.

УКРАЇНСЬКА РИМА В СИСТЕМІ МОВИ І В МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

Київ : Інститут української мови НАН України, 2020. 472 с.

Монографія Л. В. Мовчун помітно вирізняється на тлі наукових видань про риму виразно лінгвістичним контекстом трактування цього феномену й комплексним підходом до його вивчення.

Структура монографічного дослідження відповідає логіці обґрунтування запропонованої теорії рими. У першому розділі «Поняття рими в науковій і поетичній картинах світу» (с. 15–78) авторка аналізує напрацювання з теорії рими в діячності, досліджує історію лексеми *рима*, її графічні та граматичні форми, дериваційний потенціал, а також розвиток значень у трьох аспектах: загальномовному, термінологічному і художньому. Встановлено найдавнішу писемну фіксацію слова в написанні *рымы*, засвідчену пам'ятками Львівського Ставропігійського братства 1586 р., тобто на 36 років раніше від зазначеної в «Історії української мови. Лексика і фразеологія» (Київ, 1983) (с. 17). Дослідниця зауважує, що «упродовж ХХ ст. відбувалось активне поповнення гнізда дериватів лексеми *рима*. Бум термінотворення спостерігався в 60-х рр. ХХ ст. у зв'язку з розбудовою української римології; на поч. ХХІ ст. з початком нового етапу лінгвістичного зацікавлення римою поживавився процес термінотворення» (с. 20).

Досліджуючи розвиток термінопоняття «рима», Л. В. Мовчун ретельно аналізує філологічний доробок, надбаний протягом кількох століть, поділяє такий часовий відтинок на кілька етапів: кінець XVI — XVIII ст., XIX — початок XX ст., 20-ті рр. — середина XX ст., друга половина XX ст., сучасний етап (з початку XXI ст.) (с. 25). Підсумком огляду дефініцій рими стала їхня типологія; авторка робить умотивований висновок про те, що переважають родо-видові визначення рими з оперттям на поняття повтору, його видів, співзвучності, подібності, узгодженості, парності, послідовності тощо (с. 39–40).

Для з'ясування загальномовного значення лексеми *рима* проаналізовано словникові дефініції, а також типові контексти її вживання, що дало авторці змогу встановити узуальні позасловникові значення. Велику увагу в монографії приділено з'ясуванню образних значень лексеми *рима*, експлікованих порівняннями, метафорами й художніми дефініціями. «Метафори та порівняння актуалізують ту частину знань про риму, яку поет транслює через проєкцію знань про світ на знання про риму», — наголошує авторка (с. 49). Виокремлюючи чотири основні концептосфери, репрезентовані метафорами (людини, соціуму, природи та артефактів), авторка не відмежовує чітко внутрішній світ людини від її соціальних зв'язків. На підставі репрезентативного поетичного матеріалу змодельовано та пояснено низку метафор: «самотня людина → рима», «жінка → рима», «дитина → рима», «лікар / медсестра → рима», «частини тіла → рима», «гріх → рима», «спокуса → рима», «небо → рима», «вогонь → рима», «риба → рима», «птах → рима», «музичний інструмент → рима», «подарунок → рима», «тканина / мереживо → рима» та ін. Слушно стверджуючи, що художні метафори відтворюють індивідуально-авторське, емоційно-експресивне трактування рими, Л. В. Мовчун помічає типове в індивідуальному, наприклад, убачає в мілітарних метафорах ознаки інтертекстуальності та розглядає кілька варіантів моделі «зброя → рима» (дериват метафори слова-зброї): «холодна зброя → рима», «стріла → рима», «вогнепальна зброя → рима».

Аналізуючи художні дефініції рими, авторка акцентує увагу на їхній метафоричній природі та оцінності. Систематизація художніх означень рими настановує на думку про існування своєрідної поетичної класифікації рим, що й було показано досить переконливо. Параметрами рими в цій класифікації, крім головних об'єктивних ознак (національно-мовна форма побутування, фонологічна точність чи неточність, відповідність певній схемі римування, оригінальність чи шаблонність), виступає низка додаткових, часто суб'єктивних характеристик (*рими примхливі, уперті, щасливі, печальні* тощо), притаманних авторській картині світу, деякі з них виражають синестетичне сприймання абстрактного об'єкта (*рими прозорі, ясні, чорні, солодкі, гіркі, пахучі, цупкі*).

Другий розділ «Типологічний аналіз українських рим» (с. 79–168) розпочинається оглядом поширених класифікацій рим з історичним екскурсом, підсумком стає визначення п'яти ключових класифікаційних параметрів: місце наголосу, фонологічна відповідність співзвучних частин слова, граматичні, лексико-семантичні й рядково-строфічні ознаки слів-римокомпонентів. Виокремивши типові підходи до класифікації рим, дослідниця характеризує низку авторських класифікаційних систем, зокрема літературознавчу концепцію А. О. Ткаченка, що ґрунтується на ієрархії чотирьох основних видів рим (повна / неповна, багата / бідна), кожна з яких реалізована в опозиційних підвидах, та лінгвістичну класифікацію І. Г. Чередниченка, який узяв за основу тотожність / нетотожність співвідносних частин слова, відкритість / закритість останнього

складу, а також кількість складів і звуків у цих частинах, місце наголосу та локалізацію звукових варіацій.

Запропонована в монографії класифікація рим, по-перше, оперта на багатий прикладний матеріал, зібраний авторкою, по-друге, враховує п'ять усталених класифікаційних параметрів, по-третє, супроводить опис кожного різновиду рим докладним термінологічним коментарем, по-четверте, містить доповнення класифікації детальним описом тих різновидів, які рідко опинялися в полі зору теоретиків рими, по-п'яте, обґрунтовує необхідність урахування нових параметрів, які належать до компетенції лінгвістичного дослідження рими, та описує відповідні види рим, уводячи в обіг нові терміноназви. Заслуговує на увагу додаток «Види рим» (21 таблиця), що унаочнює матеріал цього розділу.

Звуковий діапазон римування — одна з найгостріших і найсуперечливіших проблем римології. Аналізуючи традиційний розподіл рим за фонологічними ознаками, Л. В. Мовчун порівнює трактування термінів та обсяг термінопоняття «точна рима» / «неточна рима», «чоловіча (окситонна) рима» / «жіноча (парокситонна) рима» / «дактилічна (пропарокситонна) рима», «односкладава (моносилабічна) рима» / «двоскладава (дисилабічна) рима» та ін. у різних наукових концепціях. Така ж чітка ієрархія щодо співвіднесеності з граматичними категоріями римових слів отримала відображення в класифікації за параметрами наявності чи відсутності частиномовної тотожності компонентів рими, частиномовної належності компонентів рими, відповідності між співзвучними морфемами компонентів рими. Лексико-семантичний і стилістичний критерії зумовили аналіз рим за формально-лексичними, лексико-семантичними, лексико-естетичними, жанрово-стильовими, експресивними ознаками і за стилістичною маркованістю. Матеріал, досліджений під цим кутом зору, цікавий і різноманітний, він дав авторці підставу для вибудування детальної класифікації рим та доповнення її новими різновидами (відносно оригінальною та абсолютно оригінальною римами). Також уточнено терміноназви вже відомих різновидів (*рима-образ*, *рима-апосіопеза*, *апокопована* і *макаронічна рими*). Заглиблюючись у стихію поетичних прикладів, Л. В. Мовчун з'ясовує чинники оригінальності рими, означає відмінності між апокопованою й усіченою та апокопованою й анжамбеманною римами, детально класифікує підвиди макаронічної рими. Ускладнення сучасної поетичної графіки знайшло відображення в обґрунтуванні авторкою необхідності деталізації римової класифікації та доповнення її формально-акустичною, формально-графічною римами і підвидом останньої — дзеркальною анаграмною римою, а також розрізнення акустично-графічної та графічно-акустичної рим (с. 141).

Уперше в римовій класифікації знайшли місце рими, які виявляють свої ознаки за межами окремого тексту, — ідеться про дискурсивні й концептуальні види рим. Вагомим внеском у теорію інтертекстуальності є ретельний аналіз «чужої», трансформованої та алюзійної рим, розглянутих у дискурсі національної і світової культур. Авторка ввела термінопоняття «проторима» і «метарима» та обґрунтувала необхідність виокремлення таких різновидів дискурсивних рим, як самостійні цитатні й атрибутовані цитатні, точні цитатні й колажні цитатні. Стійкість певних римопар, що постійно відтворюються в поетичних текстах, у монографії пояснено їхньою концептуалізацією, здатністю набувати функцій рим-культурем, рим-міфологем, рим-ідеологем, рим-гносеологем, рим-експресивів і рим-ідіологем (с. 151). Як саме це відбувається, авторка показує на прикладі римових кліше *Україна — калина*, *Україна — солов'їна*, *Україна — руїна*,

Україна — єдина, проаналізованих у наступному розділі на основі поетичних текстів XIX — початку XXI ст. (с. 234–246).

Обґрунтуванню авторської лінгвістичної концепції рими присвячено третій розділ «Рима в системних зв'язках» (с. 169–246). Відповідь на питання, чи справді слід шукати витоки римування в системних зв'язках слів, Л. В. Мовчун дає, докладно аналізуючи римові функції. Трактуючи риму як мовний знак, авторка розглядає три гіперфункції — змістову, композиційну (синтактичну) і прагматичну, реалізовані у двадцяти трьох функціях: ритмічній, метричній, віршомаркувальній, власне семантичній, евристичній, естетичній, магічно-сакральній, сугестивній, персуазивній та ін. Матеріалом для аналізу послужили рими з віршованих і прозових художніх текстів, а також магічно-сакральних, паремійних, газетних, рекламних, мемуарних, епістолярних текстів. Широта функцій переконливо доводить укорінення рими в мовному субстраті. Авторка вбачає «реальну чи потенційну здатність до римоутворення» у слова як такого та обґрунтовує тезу про існування римового простору мови як середовища, утвореного «складним переплетінням римових зв'язків окремих слів — римонімів» (с. 191). Таким чином, узявши за основну одиницю римованості окреме фонетичне слово, римонім, Л. В. Мовчун визначає всі римові властивості й характеристики крізь призму цієї одиниці. Для опису самого ж римоніма та з'ясування його місця серед інших одиниць, умовно названих парофонами, авторка створює фонологічну модель компонента рими (акцент, ядро рими, римема з алоримами, препозитив римеми) та наводить достатні аргументи для пояснення запропонованої моделі. У цьому пункті дослідження авторка спирається на римовий матеріал, дібраний зі словників рим, а також на результати власного психолінгвістичного експерименту. Так пояснено рухомість римового ядра, умовну тотожність акцентів *И/І* та визначено ядро рими, «динамічний фонемоконплекс, що складається з акцента і прилеглих приголосних», як основний носій співзвучності (с. 202).

Для окреслення поняття римоніма Л. В. Мовчун бере до уваги два параметри — фонологічний і лексико-семантичний. Співвідношення римеми, римового ядра і препозитива римеми дає підставу виокремити вісім типів звукової відповідності між словами та поділу слів на власне римоніми, неповні і контекстні римоніми. За лексико-семантичним параметром до контекстних римонімів авторка відносить okazіоналізми, іншомовні вкраплення, макаронізми, деформовані лексеми та вільні словосполучення (складені римоніми).

Яким чином у римовому просторі мови римоніми зв'язані? На це питання дослідниця дає відповідь, схарактеризувавши формальні римові зв'язки, що ґрунтуються на фонологічній узгодженості компонентів-римонімів, лімітованості римового інтервалу і рекурентності, та різнопланові формально-змістові римові відношення. Системну організацію римонімів Л. В. Мовчун убачає, з одного боку, у римових рядах, гніздах, парадигмах, а з другого, — у римових полях, які розуміє як результат інтерференції звукового і семантичного полів (с. 221).

У третьому розділі подано зразок дослідження фрагмента римового простору з центром *Україна*. Етапами аналізу є: встановлення римемного кластера, що відображає римову парадигму лексеми *Україна*; зіставлення потенційних, реальних і експериментально змодельованих римових рядів; з'ясування польової структури фрагмента римового простору; виявлення ядерних зон — римових кліше; вивчення динаміки найпоширеніших римових кліше з компонентом *Україна* на матеріалі фольклорних і авторських віршових текстів XIX — початку XXI ст. Дослідження фрагмента римового простору вийшло цілісним і цікавим, авторці вдається переконати читача у концептуальній глибині римових кліше,

які в науковій і критичній літературі зазвичай потрактовані як банальні рими, і в здатності цих римопар функціонувати як рими-образи, рими-гносеологеми, рими-культуреми, рими-квазіміфологеми, рими-ідеологеми і рими-ідіологеми.

Четвертий розділ «Лексикографічний опис української рими: теорія, історія і практика» (с. 247–315) розробляє нову галузь лексикографії — римографію, об'єктом якої є римоніми. У назві розділу окреслено три головні аспекти проблеми римографії, проте дослідження охоплює значно більше питань: становлення терміносистеми римографії на загальнослов'янському тлі, призначення словників рим, моделювання їхньої структури, класифікація римаріїв, обґрунтування нових типів словників рим (словника римових асоціацій і зведеного словника рим), детальний виклад історії української римографії та повернення до неї забутих імен.

Усі ці питання нові в лінгвоукраїністиці, адже словники рим переважно розглядалися як різновид інверсійних словників, а їхнє призначення обмежувалося потребами літературознавців і поетів-практиків. Л. В. Мовчун обґрунтовує корисність словників такого типу для лінгвістів, у попередніх розділах регулярно покликається на матеріали римаріїв, зокрема на укладені нею й опубліковані в додатках монографії. Відповідно до низки параметрів, актуальних для лексикографічного опису рим, авторка поділяє римарії за цільовою аудиторією (на практичні, зокрема ігрові, дослідницькі, дослідницько-практичні), за методологічними принципами впорядкування римового матеріалу (наукові, зокрема академічні, популярні), за особливостями збирання матеріалу (словники потенційних рим, словники римових асоціацій, словники авторських рим), за кількістю охоплених джерел (зведені словники рим, словники рим одного автора, словники рим одного твору), за обсягом охопленого римового матеріалу (повні, середні, короткі), за реєстровою одиницею (римемні словники, римонімічні словники, словники римових ядер, словники римових пар), за організацією реєстру (алфавітні і неалфавітні: хронологічно зумовлені, текстово зумовлені), за характером інформації про риму (словники реєструвального типу, пояснювальні словники), за способом розміщення матеріалу (табличні, нетабличні), за носієм інформації (паперові друківані і рукописні, електронні: словники в електронному вигляді, генератори рим) (с. 284–285).

Випрацьовуючи теорію римографії, авторка активно залучала досвід зарубіжних римографів, адже на тлі світової римографії здобутки українських збирачів рим є більш ніж скромними: опубліковано кілька великих загальномовних словників авторства А. А. Бурячка та І. І. Гурина (1979) і С. Й. Караванського (2004), а також кілька словників авторських рим — Т. Г. Шевченка (укладач С. М. Діброва) і Є. П. Гребінки (укладач І. І. Гурин). У зв'язку з цим дослідниця акцентує увагу на рукописній римографічній спадщині та ретельно вивчає етапи, які можна назвати доримографічними (укладання деяких статей за гніздовим принципом на основі спільності кінцевих частин слів у лексиконах П. П. Білецького-Носенка, О. С. Афанасьєва-Чужбинського, М. В. Закревського) і підготовчими (збирання картотек українських рим у наукових закладах і поза ними в 20-50-х рр. ХХ ст., а також укладання рукописних словників рим).

Рукописні римарії становлять потужний шар культурної спадщини України, саме тому авторка розробила спеціальну методику дослідження таких словників і на її основі описала два словники рим І. П. Котляревського, що їх уклали незалежно один від одного більш відомий у лексикографії філолог, фольклорист і громадський діяч І. І. Гурин та забутий філолог, бібліограф і краєзнавець В. В. Лугковський. На особливу увагу заслуговує пошукова праця Л. В. Мов-

чун, що дозволила ввести в науковий контекст як ім'я В. В. Лутковського, так і опис його словника, порівняти з аналогічною працею І. І. Гурина.

Додатки до монографії становлять без перебільшення значну наукову цінність: у них опубліковано два новаторські словники рим Л. В. Мовчун («Хоронім *Україна*: фрагмент римового простору» і «Словник римових асоціацій»), словник-індекс «Терміни римології і римографії», який у подальшому, на наше переконання, має стати основою тлумачного галузевого словника, а також узагальнювальні таблиці «Види рим», порівняльна таблиця рукописних римаріїв і світлин сторінок цих рукописів.

Монографічне дослідження Л. В. Мовчун спирається на потужну теоретичну базу та фактичний матеріал, джерелами якого є словники літературознавчих і лінгвістичних термінів, а також римарії, понад 400 збірок, альманахів та окремих публікацій художніх текстів, переважно віршованих, рукописи словників рим, а також архівні документи, що допомагають висвітлити життя і діяльність українських римографів. Ураховуючи обшир і строкатість досліджуваного матеріалу, звичайно ж, навряд чи можна говорити про вичерпність розгляданої проблематики, повноту окремих класифікацій. Певне б, заслугоували на увагу і жанрові різновиди рими, наприклад, особливості сонетної рими; унікальність панторимних форм римування (від окремих рядків до панторимного вінка сонетів у Віктора Капусти) тощо.

У цілому монографія Л. В. Мовчун «Українська рима в системі мови і в мовній практиці» є без перебільшення новаторською працею, в якій уперше у вітчизняній науці застосовано комплексний підхід до опису української рими в теоретичному, функціонально-типологічному аспектах, запропоновано лінгвістичну концепцію рими, що ґрунтується на понятті римового простору з його основною одиницею — римонімом. Книжку Л. В. Мовчун органічно доповнює обкладинка, що її з тонким естетичним смаком виконала художниця і поетка Катерина Міщук.

А. Мойсієнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

Електронна пошта: anmoj@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-7856-2746>

А. Moysiienko

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kyiv, Ukraine

Email: anmoj@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-7856-2746>

Movchun L. V.

UKRAINIAN RHYME IN LANGUAGE SYSTEM AND SPEECH PRACTICE

Kyiv : Institute of the Ukrainian Language of the NAS of Ukraine, 2020. 472 p.

Дата надходження до редакції — 29.12.2020

Дата затвердження редакцією — 04.01.2021